

هنر نقش‌زنی بر روی پارچه؛ قلم‌کاری یا چیت‌گری

هرمز شهدادی

شاهرخ صفایی

تنظیم: سویل ماکویی

چکیده

قلم‌کاری هنر چاپ یا نقش‌زدن روی پارچه است. این هنر از صنایع دستی بسیار قدیمی در ایران محسوب می‌شود که قرن‌ها در کشور رواج داشته و امروزه مرکز تولید آن شهر اصفهان است. پارچه، مهر، رنگ و نقش در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند تا علاوه بر تولید انواع متنوعی از وسایل مورد استفاده یا تزئینی، یکی از هنرهای بی‌نظیر سنتی ایرانی را به نمایش بگذارند. نقش در این هنرنامه‌ی، شاخصه مهم و چشم‌نواز محسوب می‌شود. انواع نقش‌های قلم‌کاری به سه گونه اسلیمی، ختایی و گل‌ها و بته‌جقه مشاهده می‌شود. این نقش‌ها نیز همچون همه نقش‌ها در صنایع دستی انتزاعی هستند و در نشانه‌شناسی قومی، معانی مختلفی را پدیدار می‌سازند. در هنر قلم‌کاری، انتخاب پارچه، رنگ و نقش، فرایندی کاملاً مشخص و قاعده‌مند دارد. در این مقاله چگونگی آماده‌سازی پارچه، رنگ، قالب و مهر و نیز چگونگی مهر زدن بر روی پارچه آمده است. نویسندگان این خودنگاشت‌ها، به صورت میدانی و با مشاهده مستقیم و استفاده از منابع کتابخانه‌ای، این پژوهش‌ها را انجام داده‌اند.

کلیدواژه‌ها: صنایع دستی، هنر سنتی، قلم‌کاری، چیت‌گری، مهرزنی پارچه.

---

۱. این مقاله از دو تک‌نگاری با عنوان «بررسی صنعت دستی قلم‌کاری» (هرمز شهدادی) و «قلم‌کاری» (شاهرخ صفایی) که در گروه پژوهش ایران زمین در سال ۱۳۴۹ انجام شده‌اند، استخراج گردیده است.

مقدمه

ایران به لحاظ داشتن شاهکارهای بی‌شمار در انواع آفرینش‌های هنری، مقامی بسیار گرانقدر را در جهان داراست. این ساخته‌های هنری در رشته‌های مختلف و شیوه‌های بیانی گوناگون، در قالب هنرهای تزئینی ایران نمود می‌یابند که شامل انواع مختلف کاشی‌کاری، سفال‌سازی، نقره‌کاری، منبت‌کاری، قلم‌کاری و دیگر هنرها می‌شوند. یکی از هنرهای ظریفه ایران، قلم‌کاری است که از جمله صنایع دستی قدیمی و نفیس ایران به شمار می‌رود.

هنرهای سنتی در ایران، از جمله قلم‌کاری از قدمت و پیشینه طولانی برخوردارند. شکل و نحوه انجام کار در این هنر و نقش‌های تزئینی آنها همگی ملهم از طبیعت پیرامون و زیست مردمان است. به همین دلیل، این دست‌ساخته‌ها علاوه بر جنبه‌های کاربردی، ویژگی‌های زیباشناختی نیز دارند. به عبارت دیگر، اندیشه و نگاه عمیق ایرانی به محیط اطراف خود، نوعی تفسیر از عناصر زیستی و طبیعی را در هنر دست‌متجلی ساخته و این الگوبرداری از زندگی و محیط پیرامون، نمادهای معناداری را در این هنرها به وجود آورده است. در هنرهای سنتی، به دلیل وجود محدودیت فرمی، امکان کپی دقیق این عناصر در زمینه مورد استفاده وجود ندارد. برای مثال، در یک پرده قلمکار، به دلیل وجود تار و پود نمی‌توان انحنا و تصاویر طبیعت را به آسانی رعایت و تقلید کرد و به همین دلیل است که هنرمندان قدیم ایران در مراحل نخست این کار، نقوش هندسی را ترجیح داده‌اند و در مراحل بعدی، نقوش طبیعت را خلاصه کرده و به صورت نشانه درآورده‌اند. یا در قالی‌های ترکمنی، نقش خورشید و ستاره به صورت یک ستاره هشت گوشه قرمز درآمده است و ستاره‌هایی که در حاشیه قالی‌ها نهاده شده‌اند شباهت چندانی با ستاره‌های واقعی ندارند و این نمادها می‌توانند معانی و نوع نگاه مردمان را به محیط اطراف خود نشان دهند. در اغلب طرح‌ها و ترکیب‌هایی که در هنرهای سنتی مشاهده می‌شود، این ویژگی وجود دارد و اغلب اشکال طبیعی اگر به صورت سطوح هندسی و فرم‌های مجرد درنیامده‌اند، به صورت طرح‌های مورب و

هنر نقش‌زنی بر روی پارچه؛ قلم‌کاری یا چیت‌گری ❖ ۱۵۱

شکسته‌ای تصویر شده‌اند که همواره به صورت استلیزه^۱ است. هر اندازه که هنر ایرانی با گذشت سال‌ها پخته‌تر شده است، خطوط، پیچ و خم بیشتری پیدا کرده و آفرینندگان نقوش با مهارت از عهده اجرای انحنای و خطوط مورب در انواع هنرهای سنتی برآمده‌اند. این ویژگی موجب شده است تا در انواع این هنرها، طرح‌ها و نقوش با یکدیگر پیوند داشته باشند و اشتراکی در میان تمامی انواع هنرهای سنتی به چشم آید. یکی از مشخصه‌های دیگر در این هنرها، قرینه‌سازی است. این شیوه پرداخت در طرح‌ها، اشکال و نقوش هندسی، در پرده‌های قلم‌کاری شده، خاتم‌کاری، قالی‌بافی و دیگر هنرها آشکارا به چشم می‌آید.

نقوش در هنرهای سنتی، نقش‌های حیوان، انسان، مینیاتور، نقوش هندسی، گل و بوته است. به طور کلی، این نقوش به سه گروه تقسیم می‌شوند: طرح‌های اسلیمی، طرح‌های ختایی و گل‌ها و در نهایت، بُته‌ها. طرح‌های اسلیمی مثلاً طرح استلیزه از یک درخت با تمام پیچ و خم‌های آن، طرحی است که با بندهای متناسب به یکدیگر می‌پیوندد و اغلب در سرتاسر اثر گردش می‌کند. از این طرح در بیشتر هنرهای سنتی بویژه بافندگی و کاشی‌سازی استفاده می‌کنند. طرح ختایی که طرح ساقه گل و نموداری از شاخه درخت یا بُته است که گل‌ها و غنچه‌ها و برگ‌ها را دربرمی‌گیرد و نوعی وحدت میان آنها ایجاد می‌کند. این طرح، همچون اسلیمی، طرحی استلیزه است که در آن، ساقه راست کمتر دیده می‌شود. در هنرهای سنتی ایران، شکل بُته در نقش‌بندی‌ها قابل مشاهده است. از مهم‌ترین این بُته‌ها، بُته جقه است که طرح و نقش اصلی یک پرده قلمکار محسوب می‌شود. همچنین طرح استلیزه سرور در قالی، قلم‌کاری، زری‌دوزی و ترمه‌دوزی بسیار به کار می‌رود. از این طرح، اغلب به طور ساده استفاده نمی‌کنند، بلکه همواره داخل آن تزئیناتی از اسلیمی‌ها یا ختایی و گل‌ها قرار دارد.

هنر قلم‌کاری یا چیت‌گری

هنر چیت‌گری یا قلم‌کاری همان نقاشی روی پارچه است. این هنر از صنایع دستی و سنتی پر قدمت ایرانی است که قرن‌ها در نقاط مختلف ایران و در کارگاه‌های مختلف

۱. stelize: به معنی ساده شدن خطوط است.

۱۵۲ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

تولید می‌شده است. قلم‌کاری یا یه قول اصفهانی‌های اهل این حرفه، چیت‌سازی کار تهیه پارچه‌هایی است که معمولاً رنگ و زمینه آن خاکی است و روی آن به چهار رنگ متداول تر سیاه، قرمز، آبی و زرد نقش‌هایی چاپ شده است. این نقش‌ها بر روی مهرهای مخصوصی کنده و سپس روی پارچه برگردانیده می‌شوند و چنان ثباتی را می‌آفرینند که در طول زمان و بر اثر شستن یا کهنه شدن رنگشان نمی‌رود یا شکل خود را از دست نمی‌دهند.

به طور کلی، مراحل قلم‌کاری عبارت‌اند از: قالب‌سازی یا مهرکشی، آماده کردن پارچه، آماده کردن رنگ و بردن پارچه به کارگاه‌هایی که در آنجا بر پارچه مهر می‌زنند و شستشوی مجدد پارچه و آماده کردن آن برای فروش.

تاریخچه قلم‌کاری در ایران

برخی معتقدند این هنر از زمان مغول‌ها (قبل از دوره ایلخانی) در ایران مرسوم و متداول شد و علت آن رقابت میان چینی‌ها و ایرانیان در تجارت بود. بدین صورت که در این دوره به علت پشتیبانی و حمایت خوانین مغول، پارچه‌ها و بافته‌های منقوش چینی به بازارهای ایران وارد شد و فروش فوق‌العاده یافت. ایرانیان نیز به دلیل رقابت با چینی‌ها دست به ابتکاری زدند و آن ابداع نقاشی روی پارچه یا اختراع پارچه‌های قلم‌کار بود. این هنر در دوره صفویه گسترش یافت و چنان که گفته می‌شود، در دوره صفویه به اوج خود رسید تا بدانجا که کارگاه‌های بسیاری دایر شد و در اکثر شهرهای ایران هنرمندان و طراحان این گونه پارچه‌ها درون کارگاه‌ها به خلق آثاری نفیس پرداختند. از معروف‌ترین شهرهایی که در آنها هنر قلم‌کاری رواج داشت، می‌توان به اصفهان، شیراز و بروجرد اشاره کرد که از نظر اهمیت، پارچه‌های قلم‌کار بروجردی مقام نخست را داراست. امروزه تنها شهری که حامل این هنر است و فعالیت‌های چشمگیر در این زمینه دارد، شهر اصفهان است.

هنر نقش‌زنی بر روی پارچه؛ قلم‌کاری یا چیت‌گری ❖ ۱۵۳

فیلیس اکرمان^۱ در جلد سوم کتاب پروفیسور پوپ^۲ درباره قلم‌کاری بدین‌گونه نوشته است: تاریخچه نقاشی یا چاپ روی پارچه چندان روشن نیست، اما دو تابلو مربوط به زمان غزنویان (قرون ۴ و ۵ هجری) نشان می‌دهد که این صنعت از خیلی پیشتر وجود داشته است. مسلم آن است که این صنعت در قرن هفدهم رواج داشته و مراکز آن اصفهان و کاشان بوده است و ظاهراً در نخجوان نیز کمابیش وجود داشته است. گفته می‌شود بهترین نوع قلم‌کار در قرن ۱۸ در یزد و کاشان و سپس در بروجرد بوده است. برخی تصور می‌کنند که این نوع پارچه‌ها با کلیشه چاپ می‌شده، ولی نقاشی شده آن نیز پیدا شده است. برخی اوقات نقاشی مرغوب‌تر بوده است و گاهی نیز چاپ و نقاشی توأمان بودند و گاهی هم تشخیص چاپ از نقاشی مشکل بوده است. در قلم‌کاری‌های نامرغوب چاپی بودن کار آشکار است.

دومین نوشته در مورد قلم‌کاری مطالبی است که در سال ۱۸۹۹ در سفرنامه هنری رنه دالمانی^۳ آمده و به فارسی با عنوان *از خراسان تا بختیاری* ترجمه شده است. او می‌گوید، پارچه دیگری هم در ایران درست می‌کنند که به قلم‌کار موسوم است. برای ساختن قلم‌کار، صنعتگران در روی پارچه‌های پنبه‌ای سفید با قلم یا با قالب، نقش‌های مطلوبی به وجود می‌آورند. پارچه‌های قلم‌کار برای پرده، سفره، لحاف، لباس و زینت خانه‌ها به کار می‌رود. اغلب قلم‌کاری‌ها دارای همان نقشی هستند که در قالی و قالیچه دیده می‌شود؛ یعنی صحنه‌های شکار و درختان کوچک و انواع گل‌ها به طرز زیبایی در آنها نمایش داده شده است. پیشتر، قلم‌کاری‌ها را با پارچه‌های بافت ایران درست می‌کردند، ولی مدتی است که آنها را از پارچه‌های چلوار که وارد می‌شود، تهیه می‌کنند. در قرن هجدهم از پارچه‌های ابریشمی قلم‌کار می‌ساختند، اما این نوع کارها امروزه بسیار کمیاب هستند و نمونه‌هایی از آنها را می‌توان در کلکسیون‌های مختلف مشاهده کرد.

-
1. Phyllis Ackerman
  2. Pope
  3. Henry Rene D'Allemagne

تصویر ۱. طرح یک پرده قلم کار

اسناد گوناگون نشان می‌دهند اوج شکوفایی این صنعت در دوره صفویان بوده است. در آن دوران انواع مختلف لباس‌های قلمکاری شکل گرفت که معروف‌ترین آنها قلمکاری زر یا اکلیل و جیگرناات قرمز و بنفش بود. همچنین از این پارچه‌ها برای لباس‌های درباریان استفاده می‌کردند که به آنها دلگه^۱ می‌گفتند.

انواع بافته‌های قلم کار

از انواع بافته‌های قلم کار می‌توان به پرده، روتختی، رومیزی، سفره، سجاده، زیرعمامه، بقچه، چارقد، دستمال، لباس‌های محلی، پیراهن‌های زنانه، روسری، شال گردن و کیف‌هایی در اندازه‌ها و فرم‌های گوناگون اشاره کرد.

نقش در پارچه‌های قلم کار

بزرگ‌ترین راهنما برای پی بردن به گذشته تاریخی پارچه قلم کار، نقش روی پارچه‌هاست؛ چرا که در ایران، با ظهور نقاشان مینیاتور و سبک‌های خاص نقاشی هر دوره، طرح‌های مختلفی برای تزیین پارچه‌ها یا پرده‌های گوناگون به کار می‌رفته است،

---

1. dalgeh

هنر نقش‌زنی بر روی پارچه؛ قلم‌کاری یا چیت‌گری ❖ ۱۵۵

بویژه وجود قالی در ایران و اجبار ابداع نقش‌های مختلف برای آن و وجود صنعت کاشی‌کاری مینیاتور ایران، موجب گسترش نقش‌پردازی شده است. شاید برخی از نقش‌های پارچه‌های قلم‌کار به دوره‌های بسیار قدیمی‌تر از قالی یا نقوش پارچه‌های دیگر بازگردد، به خصوص در آن دسته از پارچه‌های قلم‌کار که به «قلمی» مشهور بوده و دست هنرمند نقاش برای آفرینش نوعی تابلو به روی پارچه بازتر بوده است. اکنون نقش روی پارچه‌های قلم‌کار همان نقش‌های گذشته است؛ نقش‌هایی که میراث مَهرهای کهنه پدران قلم‌کار برای پسران قلم‌کار است و اگر قالب‌های تازه نیز ساخته شود، در حقیقت نقش‌های قالب‌های کهن بر روی قالب تازه برگردانیده و حکاکی می‌شود. نقش‌پردازی بر روی چوب احتیاج به مهارت حاصل از تجربه متمادی دارد.

نقوش قلم‌کار در گذشته متناسب با سبک رایج نقاشی زمان بوده است و مثلاً در دوره صفویه یا قاجاریه که نقشه‌های قالی و پارچه‌های بافته شده، بیشتر دارای گل و بوته معروف به جقه‌ای و ترمه‌ای و بوته اناری و سرو بوده، این طرح‌ها در پارچه‌های قلم‌کار نیز به کار می‌رفته است. اما آنچه در پارچه‌های قلم‌کار - برخلاف سایر بافتنی‌ها و نیز برخلاف قالی - رعایت می‌شد تناسب بین نقش روی پارچه با مورد استفاده آن بوده است؛ زیرا همان‌طور که ذکر شد، پارچه قلم‌کار رایج‌ترین نوع پارچه منقوش برای مصارف خانگی و تزیین داخلی در همه جا به شمار می‌رفته است. علاوه بر این، انواع پیراهن‌ها و جلیقه‌های گوناگون به تفاوت، هم برای فرد عادی و هم برای افراد طبقات اعیان لباس مجلس محسوب می‌شده است. مثلاً پارچه قلم‌کار را برای تزیین در زورخانه‌ها، قهوه‌خانه‌ها، مجالس روضه‌خوانی، سجاده‌نماز، سفره‌غذاخوری، پرده معمولی اتاق، رو فرشی، رو کرسی، رومیزی، حاشیه توری چادرهای ایلیاتی، بقچه و کتیبه‌های حاشیه مجالس به کار می‌بردند. همچنین برای لباس بچه، لباس زنان یا انواع به‌خصوصی از آن را بویژه در تبریز، برای لباس بزرگان، و نیز در دوره صفویه در محافل گوناگون و حتی در حال حاضر که بسیاری پارچه‌های تزیینی دیگر متداول شده است، برای مقاصد خاص، آن را تهیه می‌کنند. برای مصارف زورخانه بیشتر داستان‌های پهلوانی یا میدان‌های گوی‌بازی و چوگان‌بازی را تصویر می‌کنند. برای قهوه‌خانه‌ها، پرده‌ها معمولاً سرشار از صحنه‌های افسانه‌ای و خیال‌انگیز از داستان‌های عاشقانه ایرانی

است؛ مانند برخورد یوسف و زلیخا، شیرین و خسرو، کوه‌کنی فرهاد و بسیاری صحنه‌های دیگر که نقالان قهوه‌خانه‌ها با اشارات بسیار بر آنان، ذهن بیننده را به جستجوی تصویر مربوط می‌کشاند. در لباس روضه‌خوانی اصولاً شکل انسان یا حیوان نقش نمی‌شود، بلکه موضوع پرده‌ها بیشتر اشعار فارسی و مرثیه‌های امامان شهید یا احادیث کوتاه و ادعیه است که به مناسبت مقام در میان حاشیه‌ها گنجانیده شده است. پرده‌های تزئینی که بیشتر در روستاها برای تزئین اتاق عروس به کار می‌رود و در خانه‌های بزرگ نیز اغلب به جای پارچه‌های معمولی برای پرده به کار می‌رفت، نقوشی از داستان‌های عاشقانه است. در سجاده نماز از نقوشی که در کاشی‌های محراب به کار رفته است، استفاده می‌شود و اغلب در حواشی آن آیات و دعاها و احادیث کوتاهی که لزوم عبادت و سجده به درگاه خداوند را گوشزد می‌کند، نقش می‌گردد. اصولاً در مواردی که پارچه قلم‌کار به صورت سجاده یا رومیزی یا مواردی از این قبیل است و بیننده می‌تواند به چشم اندرز گیرد، اشعار و احادیث به مناسبت نقل می‌شود؛ همان‌طور که در سفره‌ها زمینه پرده بیشتر گل و بوته است و در حاشیه، اشعار یا ادعیه به چشم می‌خورد. بقچه حمام نیز از پارچه‌هایی نظیر ترمه و زربفت تهیه می‌شود. روفرشی نیز روی قالی کشیده می‌شد تا علاوه بر حفظ بوته‌های قالی، از گزند گرد و غبار و نور آفتاب در امان بماند و از زبری قالی هنگام نشستن بکاهد. در هر دوی اینها، بیشتر گل و بوته‌های کوچک و ریز که به نقش‌های یکدست و یکنواخت یک قالیچه می‌ماند، به کار می‌رفته است و چون بر روی آنها می‌نشستند، به ندرت اشعار پندآمیز یا تصویر انسان و حیوان یا آیه‌ای نقش می‌شد. در حاشیه چادرهای ایلپاتی و به طور کلی خیمه‌ها، کتیبه‌ها، پرده‌های حسینیه‌ها و مجالس روضه‌خوانی و عزاداری یا پرده‌های مساجد نیز اشعار معروف یا احادیث و آیات نقش می‌شده که بیشتر با موقعیت و مناسبت خیمه و چادر مربوط بوده است. رومیزی، رو کرسی، رو بخاری، قلم‌کاری‌های تزئینی برای در و دیوار اتاق و سایر پارچه‌هایی که به کار می‌رفت، اغلب عاری از شعر و تصویر انسانی بود. حاشیه‌ها همه پوشیده از نقش گل‌های ریز و زمینه پوشیده از نقش گل‌های درشت مثل گل اناری، دسته‌گلی، گل هشت‌تایی، گل چرخ‌ی، کاج و غیره است. رومیزی‌های گرد یا چرخ‌ی یا دراز و مستطیل با بوته‌های ترمه یا جقه‌ای و گل شاه‌عباسی یا گل‌ها و نقش‌های دیگر بسته به تقاضای بازار تهیه می‌شد.

هنر نقش‌زنی بر روی پارچه: قلم‌کاری یا چیت‌گری ❖ ۱۵۷

به طور کلی پارچه قلم‌کار از نظر استاد ماهرزن به چند قسمت تقسیم می‌شود. کناره پارچه را حاشیه یا دور می‌نامند. پس از حاشیه، کتفه^۱ و پس از آن میونه یا میان قرار دارد. به این ترتیب هر قالب علاوه بر نقش، اسم محلی را که باید در آنجا به کار برود با خود همراه دارد؛ مثل قالب کلوزه‌ای حاشیه یا مجلس شاه عباس حاشیه، مجلس شاه عباس کتفه و غیره. البته ممکن است یک قالب هم برای حاشیه و هم برای کتفه و هم برای میان به کار رود. هر یک از نقش‌های قلم‌کار چند قالب دارد. برخی نقش‌های پارچه‌های قلم‌کار عبارت‌اند از: دو بوته‌ای (میان)، گلدان بزرگ (میان)، گلدان تازی (میان - حاشیه)، زنجیر اناری (حاشیه)، زنجیر خورشیدی (حاشیه)، ترنج ترمه‌ای، بته شویدی (میان)، گل کاشی (میان) کاج (میان)، چهار گل، انگوری، ۲۰ بته (میان)، دست گلی (میان)، درویشی، گلیمی و غیره.

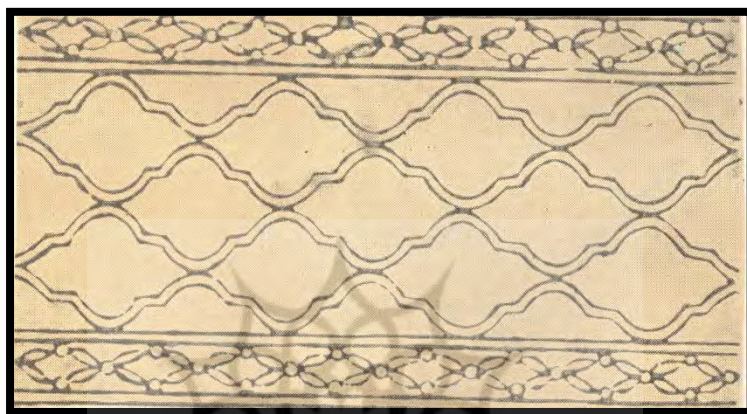
به طور کلی، تنوع نقش در پارچه‌های قلم‌کار یکی از عللی است که این بافته را مناسب ذوق و سلیقه خریداران کرده است؛ زیرا نقوش این گونه پارچه‌ها از طرح‌ها و اشکال متنوع و بسیاری تشکیل شده است و تا حدودی به نقشه‌های قالی‌های ایرانی شباهت دارد. در گذشته نقوش پارچه‌های قلم‌کار عبارت بودند از:

تصویر ۲. یک بقچه قلم‌کاری شده

نقش‌های اسلیمی، نقش‌های مجالس بزمی و شاعرانه مانند تصویر مجالس خسرو و شیرین، لیلی و مجنون، یوسف و زلیخا، شیرین و فرهاد و مجالس دیگر. از طرح‌ها و نقش‌های دیگری نیز در پرده‌های قلم‌کار استفاده می‌شود؛ مانند منظره شکار و چوگان، بویژه مناظر شکار گورخر و آهو، مجالس رزمی حاوی صحنه‌هایی از داستان‌های شاهنامه، وقایع کربلا و شمایل‌هایی از ائمه اطهار (ع) و پیشوایان دینی.

مطالعه و بررسی نقوش متنوعی که در قلمکاری مورد استفاده قرار می‌گیرد، سند مصوری است از هنرهای گذشته ایران و عناصری که در دیگر نقوش و آثار اصیل ایرانی از آن استفاده می‌شود. برای مثال می‌توان از نقش معروف بُته ترمه‌ای یا بُته جقه‌ای که به بته شاه عباس نیز معروف است، یاد کرد.

تصویر ۳. یک حاشیه قلم‌کار

ابزار کار در قلم‌کاری

وسایل مورد نیاز برای یک بافته قلم‌کار عبارت‌اند از:

۱. میز چوبی

این میز به عرض ۷۵ و طول ۱۲۵ سانتیمتر است که پایه‌های آن ۲۵ سانتیمتر ارتفاع دارد و قطر سطح آن در حدود ۷ سانتیمتر است.

۲. چادرشب

از جنس متقال و در حدود ۸۰ متر است. این چادرشب را روی میز پهن می‌کنند و این بدان علت است که رویه نیز به نوعی حالت ارتجاعی داشته باشد تا هم دندان‌های قالب‌ها خرد نشود و هم پارچه پهن شده بر روی میز کاملاً رنگ بگیرد. این پارچه را هر ۲۰ روز یک بار عوض می‌کنند.

۳. قدح

ظرف بزرگی از سفال که قطر دهانه آن در حدود ۴۰ سانتیمتر است. این قدح را لبریز از کتیرایی می‌کنند که در حدود ۳ روز خیسانده شده است. علت مصرف این مایع، ایجاد محیطی نرم در زیر پارچه است که تمام قسمت‌های قالب به خوبی با رنگ آغشته شود. چون مایع داخل قدح به مرور زمان حالت چسبناکی خود را از دست می‌دهد، بنابراین در فواصل معین این مایع داخل قدح را عوض می‌کنند.

۴. استامپ

استامپ پارچه‌ای را می‌گویند که در حدود یک متر مربع مساحت دارد و روی قدح را با آن می‌پوشانند و روی آن را با قلم مو به رنگ‌های دلخواه آغشته می‌کنند و سپس قالب را با پارچه استامپ با رنگ‌های لازم می‌پوشانند.

۵. میج پیچ

از یک قطعه پارچه و چند قطعه چرخ تشکیل می‌شود که کارگر قلم‌کار آن را به طرز مخصوصی به میج خود می‌بندد تا ضربه‌ای که بر روی قالب می‌زند، باعث آسیب به میج دست او نشود.

۶. طاقه

عبارت است از پارچه‌ای که قلم‌کار روی آن را به اشکال و طرح‌های دلخواه و گوناگون نقاشی می‌کند.

۷. رنگ

در رنگ‌آمیزی طرح‌ها و اشکال یکپارچه قلم‌کاری رنگ‌های مخصوصی به کار می‌رود.

۸. قلم

عبارت است از نوعی قلم مو که برای آغشته ساختن پارچه استامپ روی قدح با رنگ‌های مخصوص به کار می‌رود.

۹. قالب

قالب‌ها عبارت‌اند از: قالب‌های چوبی که به شیوه‌کننده‌کاری ساخته می‌شوند و دربردارنده اشکال و طرح‌هایی هستند که در یک پرده قلم‌کار به چشم می‌آید.

تهیه پارچه قلم کاری؛ طاقه‌ها

در قلم کاری معمولاً از پارچه نخ‌ی (پنبه‌ای) استفاده می‌کنند، زیرا الیاف پنبه بهتر از الیاف دیگر رنگ را به خود می‌گیرند. به پارچه‌هایی که در قلم کاری مورد استفاده قرار می‌گیرد، در اصطلاح طاقه می‌گویند. طاقه به پارچه‌هایی اطلاق می‌شود که برای رنگ آمیزی یعنی همان قلم کاری به کار می‌رود. این طاقه‌ها را به اندازه‌های دلخواه آماده می‌کنند که حاشیه آنها پیشتر به وسیله کارگران زن ریشه‌تایی می‌شود. برای طاقه‌ها معمولاً پنج نوع پارچه مصرف می‌شود که عبارتند از:

۱. پارچه‌های ابریشمی که اکنون به کار بردن این نوع پارچه دیگر رواج ندارد.

۲. کرباس

۳. ناشور یا همان متقال که ریزتر از کرباس بافته می‌شود و دستبافت است.

۴. ململ حاج علی اکبری نوعی پارچه کارخانه‌ای است.

۵. نوعی چلووار و کتان خارجی

انواع برشمرده طاقه‌ها را برای اینکه زمینه کرم رنگی پیدا کنند، در آب محتوی پوست انار آسیاب شده شستشو می‌دهند. بعد، این پارچه شستشو یافته را که دارای چروک است در محل‌های آفتاب‌گیر پهن می‌کنند و پس از خشک شدن دوباره، روی آنها آب‌پاشی می‌کنند. سپس برای صاف کردن و اتو نمودن، آنها را در زیر فشار پرس یا سنگ‌هایی مانند سنگ آسیا قرار می‌دهند. این پارچه‌های اتو شده را برای نقاشی به کارگاه می‌برند.

رنگ در قلم کاری

برای نقاشی و رنگ آمیزی پارچه‌های قلم کار معمولاً پنج نوع رنگ به کار می‌رود که عبارت‌اند از: رنگ‌های سیاه، قرمز، زرد، آبی و سبز که در ادامه به طرز تهیه هر کدام از این رنگ‌ها اشاره می‌شود:

رنگ سیاه: برای تهیه رنگ سیاه، از موادی چون زنگ آهن، زاغ سیاه و روغن کنجد استفاده می‌شود. این سه ماده را در کتریایی که حدود ۲۰ روز در آب خیسانده‌اند، حل می‌کنند تا به مایعی سیاه رنگ و باثبات دست یابند.

هنر نقش‌زنی بر روی پارچه؛ قلم‌کاری یا چیت‌گری ❖ ۱۶۱

رنگ قرمز: برای تهیه رنگ قرمز در رنگ‌آمیزی پارچه‌های قلم‌کار این مواد را به کار می‌برند: کتیرای محلول، زاغ سفید و گل سرخ یا اخری. برای دست یافتن به رنگ قرمز ابتدا زاغ را در آبی که در حال جوش است، اضافه می‌کنند و سپس آن را داخل کتیرا می‌ریزند و بعد از مدتی در حدود ۵ دقیقه گل یا اخری را به محلول فوق می‌افزایند که در نهایت مایع سرخ رنگی به دست می‌آید.

رنگ زرد: پوست خشک‌شده انار را می‌کوبند و در آب جوش حل می‌کنند آنگاه این مایع را از صافی می‌گذرانند و زاغ^۱ سفید را به مایع به دست آمده اضافه می‌کنند. محصول به دست آمده مایعی به رنگ زرد و متمایل به شیری است.

رنگ آبی: برای فراهم آوردن رنگ آبی، نیل را می‌کوبند و به صورت گرد در می‌آورند، آن‌گاه آن را در آب جوش حل می‌کنند و به آن کتیرای محلول در آب می‌افزایند. مایع به دست آمده رنگ آبی است.

رنگ سبز: برای تهیه رنگ سبز به مایع شیری رنگ مقداری کتیرای محلول و رنگ آبی تهیه شده اضافه می‌کنند که در نهایت رنگ سبز چمنی به دست می‌آید.

چگونگی تهیه قالب‌ها

مهم‌ترین بخش در قلم‌کاری، قالب‌سازی است. نقوش قلم‌کاری با استفاده از قالب‌های چوبی روی پارچه منتقل می‌شود. این قالب‌ها دارای نقوش برجسته هستند. در اصطلاح قلم‌کاران، برای ساخت قالب از باسمه چهار رنگ سیاه، قرمز، آبی و زرد استفاده می‌کنند. برای تهیه قالب‌ها به منظور طراحی و نقاشی، معمولاً از چوب‌های سخت و بادوام جنگلی استفاده می‌شود. برای این کار، تنه درختان را به شکل استوانه‌هایی که به قطر ۲۰ سانتیمتر و ارتفاع ۱۸ سانتیمتر است، می‌برند. این چوب‌ها را به مدت زیاد در حدود یک تا دو سال در مکان‌های آفتاب‌گیر قرار می‌دهند تا کاملاً خشک شود. آنگاه قاعده‌ای از آن استوانه را که برای کنده‌کاری مورد مصرف قرار می‌گیرد، با رنده و سنباده کاملاً صاف می‌کنند و بعد روی آن را با ورقه‌های نازک به قطر ۵ میلیمتر از پیه مذاب می‌پوشانند تا

۱۶۲ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

سطح چوب نرم و مناسب کنده کاری شود؛ چرا که تنها در این صورت است که قالب ساز به آسانی و راحت می تواند با قلم یا منقاش طرح ها و نقش های مورد نظر خود را روی چوب بکند. آنگاه ورقه های پیه را از روی قالب می تراشند و سپس روی قالب را با آب پوست انار و محلول کتیرا مالش می دهند و بعد نقشه ای را که از پیش در روی کاغذ کشیده اند، به عکس روی قالب برمی گردانند و با دست پشت کاغذ را مالش می دهند تا نقشه بر روی قالب اثر بگذارد و ترسیم شود. آنگاه با قلم های مخصوص که منقاش نامیده می شود، نقشه را روی قالب می کنند تا قالب یا کلیشه برای طرح یک پرده آماده گردد. این کلیشه ها و قالب ها بر حسب نقش خود نام هایی خاص دارد که در میان کارگران کارگاه های قلم کاری به آن اسم معروف است. نام برخی از این کلیشه ها عبارت است از: محرمات، رج رج، درهم، بند متکا، بند رومی، زنجیره ترمه، زنجیره مرغ، گلدان، گل هشت دانه، گل تاج، کتیبه شاه عباسی، صحرای محشر، جنگ هفت لشکر، ذوالفقار علی و دیگر نام ها.

مراحل کار قلم کاری

پس از آماده شدن وسایل لازم سه مرحله اصلی در کار قلم کاری وجود دارد که عبارت اند از: چاپ، ظهور و ثبوت. ابتدا رنگرز و نقاش، عمل نقاشی را روی پارچه انجام می دهد. بدین شیوه که کارگر پشت میز مخصوص می نشیند و پس از بستن مچ پیچ به مچ دست، چادر شب را روی میز پهن می کند و آنگاه طاقه مورد نظر را که پیشتر حاشیه آن زنجیره تابی شده است، روی چادر شب می اندازد؛ در حالی که طاقه به روشی که گفته شد، زمینه کرمی پیدا کرده است. سپس کارگر، قلم مو را به رنگ مورد نظر که در روی قلدح قرار دارد، آغشته می کند و آنگاه قالب را برمی دارد و به استامپ می زند و بعد قالب را چونان مَهری روی طاقه قرار می دهد و با آن دست که مچ پیچ بدان بسته است، ضربه ای بر پشت قالب وارد می سازد و آنگاه است که نقش قالب روی طاقه می افتد. چون پارچه ها دارای رنگ های متعدد هستند، قلم کار مجبور است پنج بار با رنگ های مختلف طاقه را قالب بزند. ذکر این نکته ضروری است که نقش های حاصله اصلی و ثابت نیستند و به

هنر نقوش زنی بر روی پارچه؛ قلم‌کاری یا چیت‌گری ❖ ۱۶۳

دو مرحله دیگر برای ثبات رنگ نیاز دارد. در مرحله ظهور و ثبوت و برای آنکه به رنگ‌هایی اصیل و ثابت بر روی پارچه‌های رنگ‌آمیزی شده دست یابیم، این پارچه‌ها را که مرحله اول را گذرانده‌اند، به کارگاه‌های دیگر می‌برند و آنگاه آنها را در دیگ‌های بزرگی حاوی محلول روناس کوبیده و جوهر روناس قرار می‌دهند. بعد از دو ساعت پارچه‌ها را از دیگ درمی‌آورند و می‌شویند.

به طور کلی، پارچه قلم‌کار پارچه‌ای است با نقش‌های چاپی؛ بدین معنی که نقوش روی پارچه با شستن، رنگ خود را از دست نمی‌دهند. پیاده کردن این نقشه‌ها روی پارچه با استفاده از قالب‌های مخصوص است. قالب‌های قلم‌کاری در اندازه‌های گوناگون از بسیار کوچک تا بسیار بزرگ است. نقشی که روی هر قالب کنده شده، جزئی از یک نقشه کامل و بزرگ است. مثلاً در یک پرده قلم‌کار با نقش تخت جمشید از هفت قالب اصلی یعنی دو نقش شیر، یک نقش ازدها، یک نقش ستون، یک نقش گاری و دو نقش شتر استفاده می‌کنند. برای هر رنگ، نوع کنده‌کاری روی چوب تفاوت می‌کند؛ برای مثال برای یک نقشه بوته گل اناری که باید به چهار رنگ سیاه، قرمز، آبی و زرد بیرون بیاید، به چهار قالب نیاز است. پس از اینکه نقش روی چوب طراحی شد، قالب‌تراش یا حکاک در طی چند هفته یا چند روز نقش مطلوب را بیرون می‌آورد.

مرحله بعدی آماده‌سازی پارچه است. پیش از این که پارچه سفید ساده را برای خشک کردن به کارگاه ببرند، برای آنکه مواد خارجی جذب پارچه شود و همچنین برای پذیرفتن رنگ آماده گردد، باید عملیاتی بر روی پارچه انجام شود. این عملیات، دندانی کردن نام دارد و دندانی در واقع آماده کردن پارچه سفید برای رنگ‌کاری روی آن است. برای این منظور ابتدا پارچه را در آب صاف و شیرین خیس می‌کنند و مدتی می‌گذارند تا آهار و مواد زاید خود را به خوبی پس بدهد و برای اینکه این کار به کمال صورت پذیرد، از آسیل^۱ استفاده می‌کنند. قبل از توضیح این بخش باید به یاد داشت که اصولاً قلم‌کاری در نواحی‌ای رایج بوده و هست که رودخانه آب شیرین وجود داشته باشد.

۱. از محتویات شکمبه گوسفند تهیه می‌کنند.

آسیل را در ظرف‌هایی که با آب پر کرده و پارچه ساده را در آنان خیسانده‌اند، داخل می‌کنند، به طوری که پارچه کاملاً آغشته مواد شود و در حقیقت نوعی خمیر به وجود آید. پس از مدت زمانی پارچه‌ها را بیرون می‌آورند و در آب شیرین می‌شویند و برای مازو کردن آماده‌شان می‌کنند. مازو کردن، آماده کردن پارچه برای پذیرفتن و نگهداری رنگ روی آن است. پارچه مازو شده مثل بوم نقاشی، هم‌رنگ را به خوبی می‌پذیرد و هم آن را پس نمی‌دهد. مازو کردن با ترکیب چند ماده اصلی انجام می‌گیرد که عبارت‌اند از: پوست انار، مازوی ساییده و گز باز (علفی است که خشک می‌کنند و آن را به کار می‌برند). پارچه را با این مواد که بیشتر خشک کرده و ساییده‌اند، با نسبت‌های معینی مازو می‌کنند؛ بدین معنی که پارچه را در محلولی از این مواد خیس می‌کنند و پس از اینکه پارچه کاملاً این مواد را به خود پذیرفت، می‌گذارند خشک شود.

در این حالت معمولاً پارچه به زرد کم‌رنگی تغییر رنگ می‌دهد که پس از شستن آن در آب شیرین این زردی به حداقل ممکن می‌رسد. پارچه‌ای که بدین ترتیب *دندان‌ه شده* و مازو شده و خشک شده، برای رنگ‌آمیزی آماده است. در اصفهان که اکنون مرکز اصلی قلم‌کاری ایران است، بیشتر کارگاه‌ها هنوز پارچه کتان دستباف را برای انجام سفارش‌های با ارزش به کار می‌برند.

کارگاه‌های قلم‌کاری

کارگاه در اصطلاح قلم‌کارسازان جایی است که پارچه آماده برای رنگ کردن را به آنجا می‌برند تا استادان نقش‌زن، نقش‌ها را بر روی پارچه پیاده کنند. این کارگاه‌ها که در گذشته بسیار بوده، در حال حاضر به تعدادی اندک محدود شده است. در گذشته، کارگاه‌ها متشکل از اتاق‌های تاریک و بزرگی بود که در دو طرف آن دو ردیف به طور موازی پیشخوان‌های قلم‌کاری و در کنار پیشخوان‌ها، کاسه‌های محتوی رنگ و در پشت سر کسی که پشت پیشخوان می‌نشست، طاقچه‌های جای مَهرهای قلم‌کاری وجود داشت. هر پیشخوان تخته‌ای است که به قدر بیست سانتیمتر از کف اتاق بالاتر قرار داده شده است، به نحوی که کارگر نقش‌زن در پشت آن به راحتی می‌تواند روی دَشکچه یا

هنر نقش‌زنی بر روی پارچه؛ قلم‌کاری یا چیت‌گری ❖ ۱۶۵

پوست تختی چهار زانو بنشیند و کار خود را انجام دهد. سمت راست کارگر قدحی قرار دارد که رنگ در آن ریخته شده و روی رنگ، لایه پوستی یا پارچه‌ای است که از انبوهی رنگ برای چسبیدن به مُهر جلوگیری می‌کند. قلم موی بزرگ رنگ‌آمیزی یا فرچه ریش‌تراشی هم وجود دارد که معمولاً کارگران کم سن و سال‌تر با آن‌ها آموزش چگونگی مُهر زدن می‌دیدند.

تصویر ۴. رنگ‌سابی

چون نقش روی پارچه باید از ترکیب چند رنگ اصلی به وجود آید، هر رنگ را یک مُهرزن به پارچه می‌زند. پس نقش پارچه‌ای که چهار رنگ دارد، از سوی چهار کارگر در نوبت‌های متوالی بر روی پارچه زده می‌شود. هنگامی که استاد مُهرزن آماده کار شد، پارچه مازو شده را در کنار وی می‌ریزند. طرح هر پارچه به نوع مصرف و اندازه آن بستگی دارد. ممکن است یک رومیزی گرد کوچک یا پرده‌ای برای قهوه‌خانه یا سفره‌ای بزرگ یا توپ پارچه برای مصارفی نظیر دوخت لباس باشد. استاد مُهرزن که وظیفه دارد نخستین و اصلی‌ترین رنگ یعنی رنگ سیاه را روی پارچه پیاده کند، طرح مربوط را از روی نقشه یا بر اثر عادت انتخاب می‌کند، مُهر چوبی کنده‌کاری را برمی‌دارد و با دقت بسیار نخست پارچه را با در نظر داشتن تناسب مُهر و طول پارچه و خطوط قائمی که در اثر تا زدن به خصوص پارچه ایجاد شده است، روی پیشخوان پهن می‌کند. آنگاه مُهر را

۱۶۶ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

به آرامی بر روی لایه روی قدح رنگ می‌زند و سپس آن را روی پارچه در محدوده مشخصی که در اثر تکرار مبدل به طرح کلی پارچه می‌شود می‌گذارد و با قسمت نرم دست دیگر بین انگشت کوچک و مشت چند ضربه یکنواخت به پشت مُهر وارد می‌کند. بنابراین نقش روی مُهر، روی پارچه برگردانیده می‌شود.

پارچه نزد کارگر دوم می‌رود تا رنگ قرمز بر آن پیاده شود. رعایت ترتیب رنگ‌های نقشه‌ها از اصول ظریف صنعت قلم‌کاری است؛ چرا که اگر این ترتیب رعایت نشود، رنگ روی پارچه ثابت نمی‌گردد و رنگ‌ها در هم می‌آمیزد. قالب دوم هم نقش اول را تکمیل می‌کند. این رنگ قرمز را اگر در قدح خود ببینید، تعجب می‌کنید، چون رنگ سفید متمایل به نارنجی بسیار کم‌رنگ است. این رنگ، ترکیبی از زاج سفید و کتیراست. اما هنگامی که روی پارچه زده می‌شود و آن را در محلول روناس و پوست انار می‌جوشانند، رنگ کم‌رنگ نارنجی روی پارچه تبدیل به قرمز می‌شود. برای عمل جوشانیدن پارچه‌های قلم‌کار که با دو رنگ سیاه و قرمز مشخص شده است، در اصفهان اصطلاح پاتیلی را به کار می‌برند، زیرا در کارگاه مخصوص جوشانیدن پارچه، پاتیل یا دیگ بزرگی تعبیه شده است که در آن ترکیبی از مغز روناس و پوست انار ریخته‌اند. ابتدا حرارت دیگ در حدود ۷۰ درجه است، پس از اینکه پارچه‌های رنگ شده را درون آن ریختند، به تدریج حرارت را تا ۱۰۰ درجه بالا می‌برند و پارچه‌ها در میان آن آب، جوش می‌خورد و بر اثر فعل و انفعالات شیمیایی رنگ روناس و پوست انار بر روی زاج سفید که بر پارچه نقش شده است، اثر می‌گذارد و آن را بدل به رنگ قرمز خوشایند می‌کند که در پارچه ثابت می‌ماند. پس از شستشو، پارچه‌ها را به کارگاه برمی‌گردانند تا دو رنگ دیگر را بر روی آن نقش کنند؛ دو رنگ دیگر آبی و زرد است. برای آنکه رنگ آبی روی پارچه ثابت شود و بویژه در موردی که رنگ به کار رفته کاملاً طبیعی نیست، پارچه را مدتی در بخار آب ننگه می‌دارند و به همین دلیل به آن آبی بخاری می‌گویند. پس از آخرین رنگ، باز پارچه شسته و برای مدتی در جریان آرام آب رودخانه گذاشته می‌شود. به اصطلاح خود قلم‌کارها یک روی رنگ معمولاً می‌رود و اگر مثلاً پارچه‌هایی که رنگ آبی دارد در سطل یا ظرفی نظیر آن شسته شود، آب ظرف، رنگ پارچه را می‌گیرد.

جمع‌بندی

قلم‌کاری از هنرهای سنتی بسیار قدیمی ایرانی است که قابلیت جهانی شدن را به مثابه یک پوشش ایرانی داراست. تنوع نقش‌ها و رنگ‌های منحصر به فرد آن می‌تواند به نماد مناسبی برای تجلی فرهنگ بدل شود. پارچه‌های قلمکار برای انواع مختلفی از لوازم و پوشاک کاربرد دارد. مرحله مهم برای انجام قلم‌کاری بر روی پارچه، انتخاب پارچه مناسب است. شاید این مرحله، حلقه مفقوده امروز این هنر قلمداد شود؛ زیرا نوع پارچه می‌تواند جلوه قلم‌کاری را بنمایاند. در موزه واحد فرهنگ مردم انواع قلم‌کاری وجود دارند که بر روی پارچه‌های ظریف و زیبا انجام شده‌اند، ولی امروزه از این پارچه‌ها در کارگاه‌های قلم‌کاری دیده نمی‌شود. پس از انتخاب و آماده‌سازی پارچه، مرحله رنگ کردن و نقش زدن بر روی پارچه است. رنگ‌های به کار رفته در این صنعت طبیعی هستند و این مزیت بزرگی برای این هنر به شمار می‌رود. در کنار رنگ‌های طبیعی مواد گیاهی مانند کتیرا برای تثبیت رنگ به کار می‌روند. هر چه نقوش، دارای رنگ‌های متنوع‌تری باشند، این امر نشان می‌دهد که مَهرهای بیشتر داشته‌اند و این یعنی، افراد بیشتری روی پارچه کار کرده‌اند.

نقوش، رنگ‌آمیزی و پرداخت پارچه‌های قلم‌کار تمامی خصوصیات هنرهای سنتی ایران را داراست، زیرا با اندیشه و ذوق ایرانی آمیخته است. میان طرح‌ها و نقوش این‌گونه پارچه‌ها، تخیلات شاعرانه طراحان با فکر، بر مبنای هنر اصیل ایرانی تصویر می‌شود که الهامی از اندیشه‌ها و ذوق ایرانی است.

پروپوزیشن گاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی